

TIPOLOGIYA VA QIYOSIY O'RGANISH

Abdurashidova Shoxista Bahrom qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va adabiyoti universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14279585>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25- Noyabr 2024 yil

Ma'qullandi: 28- Noyabr 2024 yil

Nashr qilindi: 30- Noyabr 2024 yil

KEY WORDS

Genetik qardoshlik, adabiy ta'sir, tipologiya, qiyoslab o'rganish, tipologik yondashuv, tipologik tahlil.

ABSTRACT

Jahon hamjamiyati, turli xalqlarning bir-biri bilan adabiy, siyosiy, madaniy, iqtisodiy aloqalari rivojlanib borayotgan bir davrda ularning adabiy yo'nalish, oqim va ijodkorlar hayotini qiyoslab o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'rinda ta'sir va tipologiyani o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi..

So'z ijodkorlarining o'ziga xosligi ular o'rtasida ichki bog'lanishlar yo'qligini, asarlarida umumiy tamoyillar, yo'nalishlar uchramasligini anglatmaydi. Bu umumiy tamoyil va tendensiyalar nafaqat mavjud, balki ular adabiy jarayonda muhim rol o'ynaydi, turli shakllarda namoyon bo'ladi. Adabiy jarayonni o'rganishda umumiy va alohida, umumiy va xususiy o'rtasidagi munosabat masalasi doimo bo'ladi. Har qanday xalqning adabiyotini u yoki bu bog'liqlik bilan ham, alohida adabiyotlarning rivojlanish jarayonlari bilan chegaralab bo'lmaydi. Ularning tarixiy harakatini bir butun sifatida tushunish uchun ularga xos bo'lgan umumiy tendensiyalarni aniqlash kerak. Bular adabiy hodisalarga tipologik yondashish muhimligini ta'kidlaydi. Bu o'rinda V.Jirmunskiyning adabiyotni qiyosiy planda o'rganishning to'rt xil shakli haqida aytgan fikrlarini keltiramiz:

1. Har qanday muakmmal qiyosiy-tarixiy tahlilning asosini tashkil etuvchi hodisalarni oddiy qiyoslash shakli (V.Jirmunskiy ushbu masalani tilshunoslikdagi sinxron tahlilga qiyos qiladi)
2. Genetik jihatdan aloqada bo 'lmagan o'xshashliklarni jamiyat taraqqiyotining o'xshash sharoitlari orqali izohlashga xizmat qiluvchi tarixiy – tipologik qiyoslash shakli.
3. O'xshash jihatlarining genetik qardoshlik mahsuli deb qarashga asoslangan tarixiy-genetik qiyoslash shakli.
4. Xalqlarning tarixiy jihatdan yaqinligi va ijtimoiy rivojlanish shart-sharoitlaridan kelib chiqib, genetik aloqalarni adabiy hodisalar o'rtasidagi madaniy aloqalar, ta'sir hamda o'zlashtirmalar asosida belgilovchi qiyoslash shakli.

Bir qancha olimlar V.Jirmunskiy aytib o'tgan uchinchi va to'rtinchi aloqa shakllari deyarli bir- birini takrorlashi va ularni bitta qilish ekanligini ta'kidlaydilar.

Turli adiblar ijodi va adabiyotlararo o'zaro bir-biridan bexabar holdagi aloqalarni o'rganish tizimida tipologik yaqinlik alohida ahamiyatga egadir.

XIX asrga kelib bu yo'nalishdan deyarli foydalanilmay qoldi. Faqat XX asr o'rtalariga kelib,

ilm ahli doirasida qiyosiy tipologik tadqiqotlar haqida va uni rivojlantirishga bo'lgan fikrlar aytila boshladi. Bu esa unutilayotgan bu uslubning yana qayta jonlanishiga turtki bo'ldi.

Jahon hamjamiyati, turli xalqlarning bir-biri bilan adabiy, siyosiy, madaniy, iqtisodiy aloqalari rivojlanib borayotgan bir davrda ularning adabiy yo'nalish, oqim va ijodkorlar hayotini qiyoslab o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa bizga qiyoslash chog'ida o'z adabiyotimizni ham chuqurroq anglashga, tahlil qilishga yordam beradi. Chunki ikki narsaning qiyosi ikki tomonga ham juda e'tiborli bo'lishga undaydi. Buni adabiyot darslarida qo'llash esa bizga o'quvchilarning adabiyot darslariga bo'lgan qiziqishini oshirishga, aqliy faoliyatini faollashtirishga yordam beradi, badiiy asarni mustaqil tahlil qilishga o'rgatadi, tafakkurni rivojlantiradi.

Zamonaviy adabiy ta'limning maqsadi xalq ma'naviy hayotining eng yaxshi namunalari asosida barkamol, erkin fikrlaydigan, axloqiy kamolotga intiluvchi shaxsni shakllantirishdan iborat. Adabiyot darslari o'quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtirishga, dunyoqarashini kengaytirishga, nafaqat adabiy hodisalarga, balki voqelikning alohida faktlariga ham baho berish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berishi kerak.

Aytish joizki, zamonaviy dunyoda adabiy ta'limning vaziyati, afsuski, havas qilar emas. Kitobxonlik yoshlarimizning sevimli mashg'ulotlari qatoridan chiqib ketyapti. Adabiyot jadal sur'atlarda kompyuter texnologiyalari bilan almashtirilyapti. Ammo bu haqiqatni tushunib, kompyuter axloqni o'rgatmasligini, his-tuyg'u va tasavvurlarni rivojlantirmasligini, shaxsning shakllanishiga yordam bermasligini tushunib bo'lmaydi. Adabiyot darslarida axborot oqimi, faktik materiallar taqdim etiladigan qismida, shuningdek, o'quvchilar bilimini tekshirishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish zarur. Lekin shaxsning haqiqiy rivojlanishi o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi jonli muloqot orqaligina mumkin bo'ladi va shunday tashkil qilinadiki, u o'quvchilarni fikrlash, tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish va xulosa chiqarishga yordam beradi. Aftidan, so'nggi yillarda ancha ommalashib borayotgan adabiyot o'qitishning tipologik yondashuvi bu maqsadga xizmat qilishi mumkin. Bu usul faqat 60-yillarning oxiri - XX asrning 70-yillari boshlarida mashhur adabiyotshunos olimlar M.B.Xrapchenko, U.R.Foxt, G.N.Pospelov, Yu.M.Lotman, N.L.Stepanova, Yu.V.Mann va boshqalarning asarlarida o'zining nazariy asosini oldi. Aynan shu davrda adabiyotning tarixiy taraqqiyoti, adabiy asarlarni zamonaviy mutolaa qilish qonuniyatlarini o'rnatish zarurati paydo bo'ldi.

Har bir iste'dodli yozuvchi o'ziga xos ijodiy individuallik bo'lib, uning ijodini hech qanday sxema bilan ifodalab bo'lmaydi. Lekin bu so'z ijodkorlari o'rtasida ichki bog'lanishlar yo'q, ularning ijodida umumiy tamoyillar, tendensiyalar ko'rinmaydi, degani emas. Umumiy xususiyatlar nafaqat alohida yozuvchilar ijodiga, balki alohida asarlarga ham xosdir, ularni u yoki bu milliy adabiyotni boshqalar bilan solishtirganda ham uchratish mumkin.

Adabiyotni tipologik o'rganish shundan iboratki, u adabiy hodisalarni ilmiy tahlil qilishning boshlang'ich nuqtasi sifatida taqqoslashni o'z ichiga oladi.

Tipologiya-bu biror narsaning turlarini o'rganish yoki ularning umumiy xususiyatlariga ko'ra turlarini tizimli ravishda tasniflash.

Tipologiya til va tarixiy taqdiri yaqin xalqlar adabiyotida ham, tili va tarixiy taqdiri bir-biridan uzoq bo'lgan xalqlar adabiyotida ham umumiy yoki o'xshash rivojlanish tendensiyalarini ochib berishni nazarda tutadi.

M.B.Xrapchenko shunday yozadi: "Adabiyotni tipologik o'rganish adabiy hodisalarning individual o'ziga xosligini va ularning o'xshash xususiyatlari va o'zaro bog'likligini emas, balki taniqli adabiy-estetik hamjamiyat haqida, ma'lum bir hodisaning ma'lum bir turga, jinsga tegishliligi haqida gapirishga imkon beradigan prinsip va tamoyillarni ochib berishdir".

Hozirgi kunda odat bo'lganidek, tipologik tadqiqotlarning turli darajalari mavjud. Adabiy oqimlar tipologiyasi bilan bir qatorda janrlar tipologiyasi ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, badiiy tanqidda uslub tipologiyasi jadal rivojlanmoqda. Maktab adabiyotida ma'lum bir adabiy oqim yoki janrga xos bo'lgan tilning obrazlari va majoziy va ifodali vositalarining tipologiyasi eng qiziqarli hisoblanadi. Ushbu darajadagi tadqiqot talabalar uchun mavjud bo'lib, ularga turli adabiy hodisalarni taqqoslash orqali o'z xulosalarini chiqarish imkonini beradi.

Tipologik yondashuv nafaqat turli adabiy asarlar va ularning mualliflari o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishga yordam beradi, balki umumlashtirishga ham imkon beradi. Bunday yondashuv nafaqat alohida yozuvchining ijodini tushunish, balki uni o'sha davrning adabiy kontekstida ko'rsatish, uni boshqa rus va xorijiy yozuvchilar bilan bir qatarga qo'yish, yozuvchining umumiylikni ochib berishga imkon beradi. turli mualliflarning adabiy va dunyoqarash pozitsiyalari va umumiy lahzalar fonida ijodiy individuallikni ko'rish.

Tipologik yondashuvdan foydalanish o'rganishni muammoli qiladi, rivojlantiradi, o'quvchilarga o'z vazifalarini hal qilishda yordam beradi. Shu bilan birga adabiyot darslarida o'quvchilar va o'qituvchi o'rtasida izlanish, ijodkorlik, hamkorlik muhiti vujudga keladi. Bunda o'qituvchining roli yo'l-yo'riq ko'rsatish, maslahat berish va eng muhimi vazifani qo'yishdan iborat. Yaxshi tuzilgan muammo talabalarga nima qilishlari kerakligi, uni hal qilish uchun qanday yo'llardan foydalanishlari haqida aniq tasavvur beradi.

Sindagi bunday ish, albatta, taqqoslash uchun mo'ljallangan yozuvchilarning ishlarini o'rganish tugallangandan keyin amalga oshiriladi. Tahlil uchun muayyan asarlarni taklif qilish orqali bir vaqtning o'zida ilgari o'rganilgan narsalarni takrorlash, o'quvchilarga adabiy jarayonning rivojlanishini ko'rish, bu rivojlanishning uzluksizligi qonuniyatlarini tushunish imkonini beradi, bu esa o'quvchilarda adabiyotni yaxlit idrok etish imkonini beradi.

Mualliflarning ijodiy pozitsiyalaridagi, xarakterlaridagi, obrazlarni yaratish usullaridagi, kompozitsion vositalardan foydalanishdagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash, asarlarning janr o'ziga xosligini aniqlash, tipologik o'rganish uchun qanday asarlar taklif qilinishi mumkin?

Ehtimol, ko'plab o'qituvchilar Mirkarim Osimdan Oybekgacha ("Zulmat ichra nur" qissasi va "Navoiy" romani) doimiy ravishda chuqurlashtirilgan va yangi mazmun bilan to'ldirilgan "qo'shimcha shaxs" tushunchasini kiritganda ushbu uslubdan foydalanadilar. Muayyan bosqichda (aytaylik, Mirkarim Osimning "Zulmat ichra nur" qissasi o'rgangandan so'ng) o'quvchilarga Alisher Navoiy shaxsining o'zbek adabiyotida rivojlanishini mustaqil ravishda kuzatish vazifasi berilishi mumkin. Har bir tasvirni o'ziga xosligini belgilaydigan davr kontekstida ko'rib chiqish kerak. Va bu ishning yakunida Oybekning "Navoiy" romanini o'qish kerak. Natijada, biz takrorlash uchun ajoyib imkoniyat va o'quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtirishning yaxshi usuliga ega bo'lamiz. Xuddi shu narsani urush tasvirining evolyutsiyasi haqida ham aytish mumkin. Bu muammo maktab o'quv dasturida o'z aksini topgan, ammo u juda qiziqki, unga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Taqqoslash uchun Abdulla Qahhor "O'g'ri", "Bemor", O'tkir Hoshimov "Urushning so'nggi qurboni", Odil Yoqubov "Muzqaymoq" hikoyalari olinadi. O'quvchilar urush qiyofasi qanday evolyutsiyadan o'tishini, uning har bir asardagi manzaralarini, asarlarda davrning o'ziga xos izi borligini aniqlashga

urinib ko'radilar.

Bu misollar adabiy tanqidda eng sodda va rivojlangan misollardir. Va bu yerda yanada murakkab muammolar mavjud bo'lib, ularni hal qilish o'quvchilarning kuchiga to'g'ri keladi. Rus adabiyotida ham bu borada bir qancha ishlar qilingan. Ulardan ba'zilarini ko'rib o'tamiz. A.S.Pushkin va F.I.Tyutchevning falsafiy lirikasi (dunyoni idrok etishning o'ziga xos xususiyatlari); L.N.Tolstoyning "Urush va tinchlik" va M.A.Sholoxovning "Donda sokin oqadi" romanlarining janr o'ziga xosligi; "Igorning yurishi haqidagi ertak" va "Roland qo'shig'i" ning syujeti va g'oyasi; N.A.Nekrasovning "Uchlik" va A.A.Blokning "Temir yo'lda" she'rlarining qiyosiy tahlili; Klassizm poetikasi muammolari (Molierning "Dvoryandagi savdogar" va Fonvizinning "O'simlik" komediyalari misolida); Adabiyotdagi utopiya va distopiya janrlari (N.G. Chernishevskiy asarlari asosida, G. Uells, E. Zamyatin, O. Xaksli, J. Oruell); Ziyolilar va inqilob A.N.Tolstoyning "Azoblar orqali yurish" va B.Pasternakning "Doktor Jivago" romanlari asosida); ziyolilar va inqilob kabi masalalarni ko'rib chiqish mumkin. Mavzuni tanlash o'qituvchining qiziqish doirasi va sinfning tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Har holda, asarlarni tahlil qilishda bunday yondashuv o'quvchilarda o'rganilayotgan asarlarga qiziqish uyg'otadi. Adabiyot darslari bundan foyda ko'radi, ular kashfiyot xarakteriga ega bo'ladi. Bundan tashqari tipologik tadqiqot metodikasidan foydalanish o'quvchilarning adabiyot darslariga bo'lgan qiziqishini oshirishga, aqliy faoliyatini faollashtirishga yordam beradi, badiiy asarni mustaqil tahlil qilishga o'rgatadi, nostandart tafakkurni rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. International Journal of Literature and Arts 2016; 4(1-1): 5-12 Published online November 2, 2015 (<http://www.sciencepublishinggroup.com/j/ijla>) doi: 10.11648/j.ijla.s.2016040101.12 ISSN: 2331-0553 (Print); ISSN: 2331-057X (Online) On Comparative Literature Elmas Sahin Department of Turkish Language and Literature, Faculty of Arts and Science, Çağ University, Mersin, Turkey Email address: elmassahin@cag.edu.tr To cite this article: Elmas Sahin. On Comparative Literature. International Journal of Literature and Arts. Special Issue: World Literature, Comparative Literature and (Comparative) Cultural Studies. Vol. 4, No. 1-1, 2016, pp. 5-12. doi: 10.11648/j.ijla.s.2016040101.12.B.90
2. Robert L. Rankin - The Importance of Comparative Study POLS 3620 R50: Dr. Goodman. Comparative European Government. B.7
3. Xalliyeva G. Qiyosiy adabiyotshunoslik. - Toshkent: Akademnashr, 2020. B.81
4. O'zbek adabiyoti. Ta'sir va tipologiya. I Kitob. Toshkent "Muharrir nashriyoti" 2013. B.375
5. Жирмунский В. М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. В.149
1. <http://ziyonet.uz> (ta'lim portali)
2. <http://uzedu.uz> (O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi)
3. <http://natlib.uz> (O'zbekiston milliy kutubxonasi)
4. <http://eduportal.uz> (O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining axborot-ta'lim portali)
6. <https://www.academia.edu>
7. <https://archives.palarch.nl>
8. <https://dic.academic.ru>
9. <https://cyberleninka.ru>
10. <https://www.essaysauce.com/environmental-studies-essays>

11. <https://www.cambridge.org>
12. <https://urok.1sept.ru>
13. <https://www.jstor.org/s>
14. <https://study.com/academy>
15. <https://www.quora.co>

INNOVATIVE
ACADEMY